

Integritet implementeres når dyrekloning reguleres – helt naturligt!

Lisbeth Witthøfft Nielsen, cand. theol. Ph.D. studerende, Center for Etik og Ret i Natur og Samfund, Valkendorfsgade 30, III, 1151 Copenhagen K. lwn@ethiclaw.dk

Naturbegrebets rolle i den etiske debat og lovforberedende proces som går forud for loven om kloning og genmodificering af dyr m.v.¹

Det lovforberedende udvalg anbefalede i oktober 2003, at man udformede en lov om kloning og genmodificering af dyr. Udvalget understregede i den forbindelse behovet for at implementere en proportionalitetsafvejning af de anvendte teknikkers væsentlige gavn for sundhed og miljø vurderet i forhold til de specifikke formål hvortil teknikkerne tænkes anvendt. Ydermere anbefalede udvalget at vurderingen af 'væsentlig gavn' også skulle omfatte hensynet til den levende naturs integritet. Integritet blev i denne sammenhæng beskrevet som et begreb, der afspejler en grundlæggende holdning om at lade dyr bestå som naturlige væsner, som ikke er et produkt af menneskelig foretagsomhed.² Proportionalitetsafvejningen og herunder etiske overvejelser om dyrs integritet forudsættes således under dyrekloningslovens § 1 stk. 3. Imidlertid er det tvivlsomt om integritet som et etisk hensyn til den non-humane levende natur, lader sig implementere i en konkret lovgivning. Problemet er nemlig at dette begreb ikke lader sig entydigt definere. Problematikken omkring implementering af integritet som etisk princip i den konkrete regulerings proces peger tilbage på vores opfattelse af 'naturen' og det 'naturlige'. Dermed er implementeringen af integritet som etisk princip i en konkret lovgivning, med til at kaste lys over et centralt spændingsfelt i den bioetiske debat. Spændingsfeltet ligger i brugen af naturbegrebet som reference dels som fællesbetegnelse for det objekt vi søger at beskytte (dyr, planter og miljø), dels i forbindelse med normative udsagn, hvor det 'naturlige' bliver målestok for den moralsk gode handling.

Denne artikel sætter fokus på den debat og lovforberedende proces som går forud for den gældende lov om kloning og genmodificering af dyr m.v. Gennem en belysning af problematikken omkring implementering af etiske hensyn i konkret regulering af bio- og genteknologier anvendt på det non-humane område, sættes der fokus på de fundamentale problemer, som knytter sig til naturbegrebet som grundlæggende referenceramme i den etiske debat.

Definitioner af kloning og genmodificering i den lovforberedende proces

Det bemærkelsesværdige ved den danske lov om kloning og genmodificering af dyr m.v. er, at den ikke indeholder

en klar definition af de teknikker den regulerer.³ Loven bygger på den definition af kloning og genmodificering, som er udarbejdet af det lovforberedende udvalg i rapporten *Genmodificerede og Klonede dyr*, fra oktober 2003.⁴

I det lovforberedende udvalgs rapport defineres kloning som en teknik til at frembringe en genetisk set, næsten identisk kopi af et individ.⁵ Kloning beskrives som *ukønnet formering, som ikke forekommer naturligt hos hvirveldyr*.⁶ Udvalget indfører dog et skel mellem embryonal kloning og somatisk kloning. Embryonal kloning beskrives som naturligt forekommende blandt hvirveldyr, hvorimod dette ikke er tilfældet med somatisk kloning.⁷ På trods af dette skel i beskrivelsen af teknikkerne fastholder udvalget at såvel embryonal som somatisk kloning skal reguleres under loven, under henvisning til den overordnede beskrivelse af kloning som værende ikke-naturligt forekommende hos hvirveldyr.

Proportionalitetsafvejning og implementeringen af integritetsbegrebet

Det lovforberedende udvalg sammenfatter i sin rapport til Ministeriet for Videnskab teknologi og Udvikling, de centrale etiske argumenter, som har været fremsat i debatten.⁸ De argumenter, der henviser til kloning som værende unaturligt, sammenfattes af udvalget under begrebet integritet.⁹

Justitsministeriet tilsluttede sig det lovforberedende udvalgs anbefaling om at implementere integritetsprincippet i loven, hvilket fremgår af de to lovforslag som ligger til grund for dyrekloningsloven. Lovens § 1 stk. 3 foreskriver således, at der skal foretages en såkaldt proportionalitetsafvejning i forbindelse med hver eneste ansøgning om tilladelse til at anvende kloning og/eller genmodificering på dyr. Proportionalitetsafvejningen handler om at vurdere de negative og positive følger af anvendelsen af kloning og genmodificering både ud fra økonomiske, sundhedsmæssige og dyrevelfærdsmæssige hensyn.¹⁰ Loven foreskriver, at der skal foretages en vurdering af hvorvidt den givne anvendelse af kloning eller genmodificering af dyr er til *væsentlig gavn for sundhed eller miljøet*. Som et nyt og særligt element i regulering af bioteknologier, indføres der i dyrekloningsloven, en etisk dimension, idet Justitsministeriet, i sine kommentarer

til lovforslaget foreskriver, at der i proportionalitetsafvejningen skal indgå en vurdering af en evt. integritetskrænkelse.¹¹

Proportionalitetsprincippet og integritetsbegrebet spiller en central rolle, som de to begreber, der kobles til lovens § 1 stk. 3, og som åbner op for inddragelse af etiske hensyn i afvejningen af den 'væsentlige gavn'.

Der er for så vidt intet i vejen for, at dyreforsøgstilsynet kan afvise at give tilladelse til en bestemt brug af kloning eller genmodificering på dyr ud fra den begrundelse, at anvendelsen vurderes at være krænkende for dyrets integritet og at dette vurderes at veje tungere end de samfundsmæssige fordele i det givne tilfælde.¹²

De fleste hørings svar, der blev indsendt i forbindelse med høringen af det første lovforslag L25 er således, at de grundlæggende er tilfredse med, at lovforslaget stiller krav om en proportionalitetsafvejning, hvorunder også en afvejning af de etiske ikke-dyrevelfærdsorienterede, problemstillinger inddrages.^{13 14} Alle de kritiske hørings svar udtrykker dog en frygt for, at kloning og genmodificering af dyr skal tage overhånd eller blive umulige at kontrollere. Det er ikke så meget frygten for at dyrekloning skal føre til menneskekloning, hvilket Det Etiske Råd også understreger i sit hørings svar. Derimod er det frygten for at dyrekloning og genmodificering bliver en rutineprocedure, som det er umuligt at kontrollere anvendelses omfanget af og at de, der har adgang til disse teknikker principielt kan manipulere med den levende natur efter for godtbefindende.¹⁵

Proportionalitetsprincippet og inddragelse af etiske hensyn såsom dyrs integritet bliver hilst velkommen, men det står samtidig klart, at man ikke kan indføre sådanne principper og begreber i en lovgivning, uden at specificere dem nøjere. Vælger man imidlertid at specificere dem, render man ind i problemet omkring den manglende konsensus omkring opfattelsen af den levende naturs værdi.

Integritetsbegrebet, i den form der henvises til i lovforslagets kommentarer, er beskrevet i det lovforbereende udvalgs rapport, som en sammenfatning af en lang række argumentationer, som fokuserer på dyrets natur eller en naturlig orden, forstået som noget ukrænkeligt eller uerstatteligt.¹⁶

I forbindelse med definitionen af klonings og genmodificerings teknikkerne anvender det lovforbereende udvalg referencen 'naturlighed' som en tilnærmelsesvis beskrivende term, der hjælper til at skelne kloning fra almindelig reproduktion hos hvirveldyr. I spørgsmålet om hvorvidt kloning/genmodificering er krænkende for dyrets integritet, ser man derimod en normativ anvendelse af naturbegrebet. Det 'naturlige' bliver her målestok for det etisk acceptable eller ligefrem det moralsk gode.

I forholdet mellem definitionen af teknikkerne og udlægning af integritetsbegrebet kommer der således en

spænding mellem det normativt 'naturlige' og den beskrevne 'natur' til syne. Spændingen ligger i selve brugen af naturbegrebet, fordi begrebet anvendes i flere sammenhænge og både som beskrivende term for et objekt (dyr, planter og økosystemer) og som målestok i den moralske vurdering af den pågældende teknikkers 'væsentlige gavn' set i forhold til den værdi man tillægger det levende.

Når det lovforbereende udvalg inddrager begrebet og anbefaler, at der tages hensyn til dyrenes integritet i den endelige regulering, er det en anerkendelse af, at teknikkerne i visse tilfælde kan betragtes som krænkende. Dermed dog ikke sagt, at udvalget tilslutter sig en generel holdning om at kloning og genmodificering som udgangspunkt er unaturligt og derfor grundlæggende uacceptabelt. Integritetsbegrebet synes snarere at få status af et kriterium, som man kan afveje i forhold til andre kriterier, såsom velfærd, økonomisk benefit, samfundsmæssig benefit osv.

Begrebet fremsættes som en fællesbetegnelse for alle de etiske hensyn af anden karakter end dyrevelfærdsmæssige. Men spørgsmålet er om dette ikke i realiteten udvander integritetsbegrebets gennemslagskraft som grænseprincip i en proportionalitetsafvejning? Der hersker jo, som det lovforbereende udvalg gør opmærksom på, ingen konsensus omkring forståelsen af hvori et dyrs eller naturens integritet består og i hvilken kontekst dyrets integritet vejer tungere end samfundsmæssige interesser.

Integritetsbegrebet i etisk debat om dyrekloning

Diskussionen omkring hensynet til dyrets eller naturens integritet, opstår i det øjeblik mennesket griber ind i det levendes (dyrets eller naturens) eksistens. Integritetsdebatten er således grundlæggende en debat omkring hvorledes og i hvilket omfang vi som mennesker kan tillade os at gøre brug af andre levende individer eller den levende natur i sin helhed.

Filosoffen Peter Sandøe har i en beskrivelse af begrebets anvendelse i den del af bioteknologidebatten som omhandler det non-humane område, forsøgt at indkredse 'integritet' i denne kontekst. Sandøe skelner mellem en 'individuel' og en 'overindividuel' udlægning af integritet som etisk begreb.¹⁷ Den individuelle integritets forståelse henviser til det enkelte dyr, hvorimod den overindividuelle fokuserer på biodiversitet og naturlig mangfoldighed. Når man betragter de følgende fire udlægninger af integritet, som optræder i den danske dyrekloningsdebat i perioden 1997-2005 er skellet mellem det individuelle og det overindividuelle dog knap så sort/hvidt som det er blevet stillet op af Sandøe:

1. Den første af de fire udlægninger er integritet forstået som *formeringsprocessens ukrænkelighed/urørlighed*. Integritet kobles her til formeringsprocessen, der beskrives som et 'naturligt lotteri', man ikke bør gribe ind. Man kan ganske vist hævde, at denne tilgang grundlæggende udtrykker et forsvar for en integritetsetik ud fra ønsket om at bevare den eksisterende

naturlige mangfoldighed i stil med den tilgang, der beskrives nedenfor under punkt 3. Imidlertid er det karakteristiske i argumentationer, som plæderer for denne integritets udlægning, at det er formeringsprocessen i sig selv, med dens element af tilfældighed, som kan krænkes og ikke de eksisterende arter eller økosystemer som sådan.¹⁸

2. En anden og relateret udlægning af integritetsbegrebet i den etiske debat om dyrekloning, er *integritet forstået som en ukrænkelighed, der knytter sig til det individuelle dyr, i kraft af dets status som levende væsen*. En krænkelser af integriteten ifølge denne udlægning af begrebet er fx en *tingsliggørelse* af dyr ved at betragte og anvende dem som bioreaktorer.¹⁹ Denne beskrivelse af integritet svarer umiddelbart til det, som Sandøe betegner som individuel integritet. Udlægningen af denne tilgang til integritet i debatten knytter sig imidlertid *ikke* til et konkret dyr. 'Integritet' anvendes i denne kontekst som et argument imod kloning, fordi kloningsteknikkerne betragtes som en potentiel tingsliggørelse af dyr generelt.
3. Det klassiske eksempel på det som Sandøe betegner som en 'overindividuel' forståelse af integritetsbegrebet finder man blandt de af kloningsdebattens debattører, som argumenterer for, at integritet er kendetegnet ved en ukrænkelighed, der knytter sig til naturlige økosystemer og den indre mangfoldighed disse systemer repræsenterer. Særligt somatisk kloning betragtes i den forbindelse som en krænkelser af integriteten, fordi *kloningen forstået som kopiering betragtes som en potentiel ensretning af dyr, der indgår i en større naturlig mangfoldighed* og i sig selv repræsenterer en del af den naturlige diversitet.²⁰
4. Endelig møder man i den danske dyrekloningsdebat en fjerde udlægning af integritet, hvor begrebet henviser til en *ukrænkelighed, der skal ses i lyset af dyrevelfærd*. Hvori ukrænkeligheden reelt består er i denne udlægning af integritetsbegrebet en ren vurderingssag. Grundlæggende er der tale om, at et dyrs integritet kan krænkes hvis man vurderer, at et indgreb hindrer dyret i at leve et 'naturligt' dyreliv for den art det repræsenterer. Anvendelse af dyrekloning er, i denne kontekst, ikke i sig selv uacceptabelt, men henvisningen til integritetsbegrebet er et udtryk for, at man ønsker en grænse for, hvad man kan udsætte dyrene for.²¹ Som dette argument optræder i debatten, er der umiddelbart tale om et forsvar for en 'individuel integritet'. Fokus ligger på det konkrete dyr, der anvendes i et dyrekloningsforsøg. Imidlertid må et argument for, at det individuelle dyrs integritet bliver krænket, til trods for, at der ikke er tale om en krænkelser i henhold til almen dyrevelfærd, nødvendigvis forudsætte, at der foreligger en generel opfattelse af, hvad der er kendetegnende for den pågældende dyrearts natur. For eksempel kan en fremstilling af genetisk modificerede blinde høner, der er fremstillet som sådan m.h.p. at undgå kannibalisme i store hønsefarme, ikke siges at være krænkelser for den

enkelte hønes integritet, uden at man har en ide om, hvad der gør hønen til høne.²²

Selvom der synes at være bred enighed om at integritetsbegrebet har en berettiget plads i dyrekloningsdebatten, rejser begrebet en række problemer m.h.t. dets begrundelse.

I det øjeblik man tillægger selve formeringsprocessen en urørlighed og anvender det som et argument imod kloning, betyder det i praksis, at man modsætter sig enhver form for kunstig befrugtning, som indgår i det man idag betegner som traditionel avlsproduktion.²³ Man kan derfor sige, at den integritetsetik som er fremsat er dybt problematisk set i forhold til den allerede eksisterende bioteknologi, som anvendes på dyr.

Yderligere ligger der i 'integritetsetikken', som den er fremsat i de fire udlægninger ovenfor, en spænding mellem mennesket og den non-humane levende natur. Integritetsetikken taler om dyrenes eller det levendes urørlighed i sig selv, men indenfor argumentationerne ligger der et iboende skisma, som kredser omkring spørgsmålet om hvem og hvad, der konstituerer den etiske værdi. Er det levendes værdi intrinsisk (iboende), således forstået at dyrene har en værdi i sig selv, eller er den værdi, som beskrives som non-humane levende væsners integritet i realiteten en værdi, som kun kan erkendes og tillægges af mennesker i diskussionen omkring teknologi versus natur? Spørgsmål som disse lader sig ikke umiddelbart diskutere i selve den del af debatten, som argumenterer ved hjælp af integritetsbegrebet, men må i stedet søges i den mere grundlæggende diskussion af 'naturens naturlighed', som kloningsdebatten oprindeligt tog udgangspunkt i.

Set i lyset af, at det lovforberedende udvalgs sammenfatning af integritetsbegrebet er foretaget med det formål i sigte, at fungere som vurderingsparameter i en lovtekst, nemlig i forbindelse med dyreforsøgstilsynets proportionalitetsafvejning, må man sige, at udvalgets sammenfatning ikke formår at afspejle den mangfoldighed hvormed integritet har optrådt i den faktiske debat.

Etikken, reguleringen og den non-humane natur

Selvom den danske debat om dyrekloning rummer langt flere nuancer og argumenter end hvad der er muligt at uddybe her, giver eksemplet med implementering af integritet som et etisk hensyn i en reguleringsproces, en klar fornemmelse af, at der foreligger et indre spændingsfelt i debatten, som kredser om naturbegrebet. Dette spændingsfelt er karakteristisk for enhver debat om bio- og genteknologi anvendt på det non-humane område, fordi der er tale om en debat og en reguleringsproces, som anvender naturbegrebet som referenceramme i mere end een kontekst. 'Naturen' og det 'naturlige' er først og fremmest objekt for debatten og samtidig en fællesbetegnelse for det som reguleringen sigter imod at beskytte, nemlig dyr, planter og økosystemer. Begrebet anvendes ydermere som målestok for hvad der er acceptabelt og

hvad der ikke er. I denne kontekst holdes teknikkerne op overfor holdninger til hvad der er naturligt eller normalt. Problemet er imidlertid, at det 'naturlige' ikke lader sig definere entydigt, og i det øjeblik det anvendes i en definitions-kontekst skaber det inkohærens. Formulering og implementering af etiske hensyn for den non-humane natur kompliceres yderligere af, at naturbegrebet ofte anvendes som fælles reference i den normative debat, men i det øjeblik man analyserer de forskellige synspunkter, åbner der sig et væld af forskellige naturopfattelser, som i sidste ende er med til at vanskeliggøre ethvert forsøg på at opnå en etisk konsensus. I den danske reguleringsproces omkring kloning og genmodificering af dyr m.v. har man styret udenom 'naturbegrebet' ved at sammenfatte de etiske hensyn under begrebet integritet. Som det fremgår af det forudgående, er der mange forskellige tilgange til integritet. Går man disse tilgange efter i sømmene, står det klart, at omdrejningspunktet er 'naturen' og det 'naturlige'. Med udgangspunkt i denne iagttagelse, kan man plædere for, at der ligger en fordring i enhver etisk debat og i ethvert forsøg på at implementere etiske hensyn for den non-humane levende natur i en konkret regulering, om at tage udgangspunkt i spørgsmålet om, hvad det er for en 'natur' der sættes til debat. Dette fører ikke til en etisk konsensus omkring hensyn til den non-humane levende natur – tværtimod – det viser i stedet hvor problematisk det er, at opnå en sådan konsensus og dermed også hvor vanskeligt det er at implementere etiske hensyn i en konkret regulering. Samtidig skabes der et grundlag for øget fokus på og en bedre forståelse af naturbegrebets kompleksitet, og dermed også for bedre dialog og indsigt i fundamentale uenigheder omkring hvori en etik for naturen kan funderes.

Noter

1. Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lov nr 550 af 24/06/2005 (Gældende)
2. Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling: Genmodificerede og klonede dyr, København, Oktober 2003, side 80. (i denne artikel refereres der til denne udgivelse som 'det lovforberedende udvalgs rapport')
3. Se Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lov nr 550 af 24/06/2005 (gældende)
4. Justitsministeriet: Forslag til Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lovforslag nr. L25, Folketinget 2004-05, fremsat den 7. oktober 2004 af justitsministeren (Lene Espersen), Justitsmin. J.nr. 2004-5420-0057. og Justitsministeriet: Forslag til Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lovforslag nr. L8, Folketinget 2004-05 (2. samling), fremsat den 23. februar 2005 af justitsministeren (Lene Espersen). Grundet folketingsvalg blev L25 genfremsat som L8 i 2005. De to lovforslag er identiske, hvorfor der i det følgende kun henvises til L8
5. Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling: Genmodificerede og klonede dyr, København, Oktober 2003, Side 21-22 afsnit 3.4. "Hvad er dyrekloning?" samt side 26-28 afsnit 3.5. "Hvad er genmodificerede dyr?"
6. Denne definition er i sig selv inkorrekt, eftersom i indeværende år har været eksempler fremme i medierne på to tilfælde hvor parthenogenese har fundet sted blandt hvirveldyr: The Independent, Thursday 25 January 2007 p. 18: "Virgin birth gives hope for enderger Komodos"
7. Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling: Genmodificerede og klonede dyr, København, Oktober 2003, Side 22.
8. Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling: Genmodificerede og klonede dyr, København, Oktober 2003, Kapitel 4.
9. Op cit. Side 78-80.
10. Op cit. Side 64-68 samt Justitsministeriet: Forslag til Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lovforslag nr. L8, Folketinget 2004-05 (2. samling), fremsat den 23. februar 2005 af justitsministeren (Lene Espersen), afsnit 5.: Justitsministeriets overvejelser, side. 7-9.
11. Proportionalitetsafvejningen er, med lovens eksisterende udformning helt lagt i hænderne på dyreforsøgstilsynet, som er tilsynsførende myndighed i praktiseringen af gældende lov. Justitsministeriet: Forslag til Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lovforslag nr. L8, Folketinget 2004-05 (2. samling), fremsat den 23. februar 2005 af justitsministeren (Lene Espersen), afsnit 5.3. samt 5.4.'s henvisninger til §1 stk. 3., side 8.
12. Justitsministeriet: Forslag til Lov om kloning og genmodificering af dyr m.v., Lovforslag nr. L8, Folketinget 2004-05 (2. samling), fremsat den 23. februar 2005 af justitsministeren (Lene Espersen), se afsnit 5.2., Justitsministeriets overvejelser omkring dyrevelfærd og etik, side 8.
13. Se forholdet mellem L25 og L8, note VII ovenfor. Høringsvarene dækker således også indholdet i lovforslag L8.
14. Findes på <http://www.ft.dk/?/samling/20061/MENU/00000002.htm>, se Justitsministeriets kommenterede oversigt over høringssvar, Justitsministeriets Civil- og politiafdelingen: bilag 1 til forslag L25
15. Se Det Etiske Råds høringsvar til lovudkast L 25: <http://www.etiskraad.dk/sw4503.asp>
16. Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling: Genmodificerede og klonede dyr, København, Oktober 2003, side 79-80.
17. Peter Sandøe: "Klonede og genmodificerede dyr skal blive i Laboratorierne, Gen-etik i praksis, Nytt fra

- Center for bioetik og Risikovurdering, Oktober 2003, 4. årgang nr. 4., side 3. <http://www.bioethics.kvl.dk/tekster/gip42000.pdf>
18. Denne udlægning af integritetsbegrebet finder man bla. fremsat af filosofen Peter Kemp i forbindelse med hans udtalelser om kloning, se Teknologirådet: Kloning af dyr, Resumé og udskrift af høring i Folketinget den 9. april 1997, (v. Lars Klüver, Christian Brask Lentz og Jan Ejlsted), side 47. Teknologirådets rapporter 1997/2, <http://www.tekno.dk/pdf/projekter/972.pdf>
  19. Teknologirådet: Kloning af dyr, Resumé og udskrift af høring i Folketinget den 9. april 1997, (v. Lars Klüver, Christian Brask Lentz og Jan Ejlsted) Teknologirådets rapporter 1997/2, <http://www.tekno.dk/pdf/projekter/972.pdf>, side 6, se udtalelse af Bente Lakjer fra Forsøgsdyrenes værn.
  20. Det Ethiske Råd og det Dyreetiske Råd: Kloning, Udtalelse fra Det Ethiske Råd og Det Dyreetiske Råd, København 2001, side 58-59.
  21. Teknologirådet: Kloning af dyr, Resumé og udskrift af høring i Folketinget den 9. april 1997, (v. Lars Klüver, Christian Brask Lentz og Jan Ejlsted) Teknologirådets rapporter 1997/2, <http://www.tekno.dk/pdf/projekter/972.pdf>, side side 33, se udtalelse af Peter Sandøe.
  22. Ministeriet for Videnskab Teknologi og Udvikling: Genmodificerede og klonede dyr, København, Oktober 2003, side 79-80. Her giver udvalget to eksempler på potentiel anvendelse af genmodificering af høns i hønseproduktion, som man anser for at være integritetskrænkende.
  23. Teknologirådet: Kloning af dyr, Resumé og udskrift af høring i Folketinget den 9. april 1997, (v. Lars Klüver, Christian Brask Lentz og Jan Ejlsted), <http://www.tekno.dk/pdf/projekter/972.pdf>, side 47, se udtalelse af Peter Holm samt side 6, udtalelse af Peter Sandøe.